

FORRAY R. KATALIN–KOZMA TAMÁS

Társadalmi egyenlőség vagy kulturális identitás? A cigány/roma oktatáspolitikai dilemmái

Az európai együttműködés bonyolult rendszerében minden nép, népcsoport keresi a helyét, törekszik érvényesíteni érdekeit. A beilleszkedéssel még azoknak a népeknek is nehézségeik vannak, amelyek politikai egységet, államot alkotnak. Még bonyolultabb azoknak a helyzetete, akiknek – például a baszkoknak – nincsen saját államuk. A cigányságot ebben az összefüggésben szemlélve, megérthetjük azokat a súlyos gondokat, amelyek az integrációval függenek össze. A cigány, roma népesség belülről, kulturálisan is tagolt, sok csoportjuk régi hagyományokat őriz, földrészünk minden országában élnek csoportjaik. Az Európai Unióba való beilleszkedésük ezért különleges problémákat jelent mind az érintett társadalmaknak, mind pedig az azokat képviselő – legalább is azokra hivatkozó – kormányzatoknak. Tanulmányunkban ezeket a kérdéseket törekszünk áttekinteni, hangsúlyozva, hogy egyetlen népről beszélünk ugyan, de problémáik a közös Európa nehézségeit élesen fogalmazzák meg.

Cigány/roma közösségek Európában

Cigányok valamennyi európai országban élnek (talán egyetlen kivétel Izland), de a lélekszámukra vonatkozó adatok leginkább becsléseken alapulnak. Feltételezik, hogy Európában 8–8,5 millió cigány él, háromnegyedük Kelet-Közép-Európában, a többiek Nyugat- és Dél-Európában, illetve Skandináviában.

A cigányok helyzete iránti nemzetközi érdeklődés növekedésének egyik fontos oka a kelet- és közép-európai rendszerváltozás. A vasfüggöny lebontása megszokozta a kontinens nyugati és keleti felében élő cigány közösségek közti kapcsolódási pontokat, a megdöbbentő híradások pedig felkeltették a többi európai ország közvéleményének figyelmét. Európa cigány közösségének problémái – nem kis részben az EU bővítése, a balkáni háborús események és a felerősödött migráció miatt – ezért az elmúlt években a nemzetközi közvélemény érdeklődésének középpontjába kerültek (pl. *Bollag*, 1994; *Costarelli*, 1993; *Crowe*, 1994; *Krause*, M. 2000; *Liégeois*, 1994).

Helyzetük az Európai Unió bővítését előkészítő csatlakozási tárgyalások és az éves országjelentések meghatározó pontjává vált. Megújultak az európai romák problémáiról és a kibontakozás lehetőségeiről alkotott elképzelések is. Az új

szempontok egy részét bizonyára elfogadják – hiszen a módosult körülmények és igények megkövetelik őket –, míg mások heves vitákat váltanak ki. A romákat érintő statisztikai adatgyűjtés továbbra is érzékeny téma maradt. A társadalomba való integrálódás és az asszimiláció kapcsolata, a marginalizáció és a diszkrimináció jelenségei mellett vitatéma az aszimmetrikus, de közös (kétoldalú) felelősség elve is. Egyes esetekben saját vezetőik tiltakoznak az elkülönített támogatások ellen, mivel ezek támadások célpontjaivá teszik őket. Mások azt állítják, hogy a szociális – és nem etnikai – alapú támogatásokat nem ők fogják megkapni, mert a döntéshozók inkább a „sajátjaikat” részesítik előnyben. Továbbra sincs egyetértés a migrációs jelenségek értékelését és a menekültekkel szemben tanúsított helyes magatartást illetően.

A cigány népcsoportra irányuló figyelem növekedését az Európa Tanács és az Európai Unió programjai és határozatai jelzik a nyolcvanas évek eleje óta. Ugyanakkor megfigyelhető a népcsoport növekvő tudatossága is, az egyes országokon belüli és országok közötti, nemzetközi szervezeteik megerősödése – jele ennek, hogy 1971-es kongresszusokon fogadták el és ajánlják legalább politikai összefüggéseken belüli használatra az egységes „roma” népvetet.

A roma szervezetek maguk is mind gyakrabban szembesülnek a közösségeikre vonatkozó statisztikai adatok iránt mutatkozó igényvel. Bár napjainkban a cigányság problémáiról szóló jelentések és publikációk egyre növekvő számban látnak napvilágot – amelyek nagy mennyiségű adatot is közölnek –, ám ezek értéke és a valósághoz való viszonya helyenként kétséges. A viták és a konkrét intézkedések így sokkal inkább becslésekre, semmint tényekre alapultak. Ráadásul a kormányzati statisztikák sokszor jelentős eltéréseket mutatnak a roma szervezetek és vezetőik által bemutatott számokhoz képest (1. táblázat).

A becslések szerint több mint 12 millió roma él szerte a világon. Az Európában élők számát még egy-két évvel ezelőtt is általában 8–8,5 millióra becsülték, ám ma már inkább 10 millió körüli vagy azt meghaladó számról beszélnek. Az európai roma népesség mintegy 70–75 százaléka él Kelet-Közép-Európában, valamint a szovjet utódállamokban. A legjelentősebb lakosságarányt Bulgáriában, Macedóniában, Romániában és Szlovákiában alkotják, ahol 9–11 százalékát adják a teljes populációnak. A legnagyobb lélekszámú cigány népességgel Románia rendelkezik: 1,5–2 millióra – vagy e fölé is – becsülik őket. Jelentős, 400 ezer és egymillió fő közé eső roma lakosságú Bulgária, Magyarország, Szlovákia, Spanyolország, Törökország és Jugoszlávia, több mint 100 ezer roma él Csehországban, Franciaországban, Görögországban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Olaszországban, Macedóniában és Oroszországban, valamint egyes becslések szerint Nagy-Britanniában is.

Az elmúlt években azonban a statisztikai adatgyűjtés „forró” közéleti témának bizonyult. A cigányok véleménye megosztott. A múlt emlékei nyomán a hivatalos statisztikák felállítását hajlamosak az ellenük irányuló kormányzati fellépés első

1. táblázat: A cigány/roma népesség becsült létszáma Európa egyes országaiban

<i>Ország</i>	<i>Kormányadatok</i>	<i>EBESZ- adatok</i>	<i>Kisebbségi szervezetek adatai</i>
Albánia	1261	100–120 000	90–100 000
Ausztria	95	15–20 000	20–25 000
Bosznia	nincs adat	30–50 000	40–50 000
Bulgária	313 396	800–850 000	700–800 000
Cseh Köztársaság	33 489	350–450 000	250–350 000
Horvátország	6 695	20–30 000	30–40 000
Jugoszlávia			
(Szerbia és Montenegró)	143 519	400–500 000	400–450 000
Magyarország	143 000	500–600 000	550–600 000
Macedónia	44 000	150–200 000	220–260 000
Moldova	11 600	20–30 000	20–25 000
Oroszország	152 939	300–400 000	220–400 000
Románia	409 700	2 300–3 000 000	1 800–2 500 000
Szlovénia	2 293	8–10 000	8–10 000
Szlovákia	83 988	500–550 000	480–520 000
Ukrajna	47 914	50–60 000	50–60 000

Forrás: Roma Demographic Table. European Roma Rights Center, <http://www.errc.org>

lépésének tekinteni, ezért számos roma szervezet elutasít bármiféle adatgyűjtést. Mások bizonyos megkötésekkel elfogadják a központi kimutatások szükségességét, ám azt ők is kiemelik, hogy csak a romaellenes diszkrimináció leküzdése és a megfelelő garanciák kidolgozása után kerülhet sor azok felállítására. Ugyanakkor vannak roma politikusok, akik szorgalmazzák a valós helyzet megismerését segítő statisztikák felállítását. Számos vezető ma is úgy vélekedik: a cigány bűnözésre vagy a munkanélküliségre vonatkozó számokon keresztül a nemzeti kormányok azt kívánják bizonyítani, hogy a romák „inkább bűnöző alkatúak”, illetve származásuknál fogva alkalmatlanabbak a dolgos munkavégzésre, mint a többségi társadalom tagjai.

Az európai cigány népesség különböző közösségekből épül fel, amelyek saját nyelvvel vagy nyelvi dialektussal, kultúrával rendelkeznek. Csoportjaik ráadásul mindig is szétszórva, különböző történelmi hagyományokkal és társadalmi-kulturális háttérrel rendelkező országokban éltek, így ma is Európa szinte minden államában megtalálhatók. Ennek megfelelően az európai cigány/roma populáció különlegesen sokszínű.

Ha a különböző országoknak a témával foglalkozó szakirodalmát vizsgáljuk, akkor olyan érzésünk lehet, hogy nincsen különbség a cigányság helyzetében – legyen szó a legkiérleltebb demokráciáról vagy a totális rendszertől a közelmúltban szabadult országról, gazdag vagy szegény nemzetgazdaságról. Helyzetüket mindenütt azonos problémák jellemzik: rossz szociális körülmények – beleértve a lakást, egészségi állapotot, várható élettartamot stb. –, alacsony iskolázottság, munkanélküliség, amivel összefügg a kirekesztettség, stigmatizáltság; más szempontból önálló kulturális arculat, amely kifejeződhet az országlakosok többségétől eltérő anyanyelvben, érték- és normarendszerekben, szocializációs technikákban, elzárkózásban. A probléma alapjában véve az, hogy külön a marginalizált helyzetből (hátrányos helyzetből) való kitörés támogatására és külön az etnikai-kulturális eltérések értelmezésére vannak többé-kevésbé kialakult szemléletmódok, kezeléseikre többé-kevésbé bevált technikák, de a cigány népcsoport esetében e kettőt együtt kellene szemlélni, értelmezni és kezelni. Ennek azonban kiforrott módszerei nincsenek. Azok a tapasztalatok, amelyeket Nyugat-Európa gazdag országai szereztek, akár az egykori gyarmataikról betelepülőökkel, akár a vendégmunkásokkal kapcsolatban, csak részben alkalmazhatók, a többi között azért, mert a cigány/roma népcsoport mindenütt autochton, őshonos kisebbség, továbbá mert diaszpórában él.

A kérdés kezelésének jellemzően két sűrűsödési pontja van: az egyik az emberi-állampolgári jogok szempontja (a „cigánykérdés” Európa-szerte a polgárjogi aktivisták egyik kiemelt témája), a másik az oktatásügy. Az oktatás és képzés egyrészt mint a munkavállalást elősegítő út fogalmazódik meg, másrészt a társadalomba való beilleszkedés kilátásainak, a jövőnek a kérdése. Ezért bármely részkérdést tárgyaló vagy összefoglaló jellegű írásban a nemzeti oktatási rendszereknek a cigány/roma népesség kulturális igényeihez, adottságaihoz való adaptálása kulcskérdésként szerepel (*Gheorghe, Mirza, 2001*).

Cigány/roma közösségek Kelet-Közép-Európában

Az európai cigány népesség háromnegyede – feltételezések szerint – Kelet-Közép-Európában él. A statisztikai adatok ellentmondásos voltát érzékelteti pl. a Moldvai Köztársaság cigány lakosságának becsült lélekszáma. Hivatalos adatok szerint a Moldvai Köztársaságban 11 600 cigány él; az EBESZ becslése szerint inkább 20–30 000-re, a moldvai nemzetiségi hivatal szerint 100 000-re, míg a Moldvai (Köztársaság) Roma Szociális és Kulturális Társaság szerint 200 000-re tehető a roma lakosság lélekszáma ebben az államban.

További példa Ausztria lehet. Az osztrák állam elismeri a horvát (kb. húszezren élnek Burgenlandban és Bécsben), szlovén (ugyancsak kb. húszezren élnek Karintiában), magyar (kb. tízezer fő Burgenlandban és Bécsben) és cseh (kb. négyezren élnek Bécsben) nemzeti közösségeket. De hivatalos kiadványok egy-

általán nem tesznek említést a 95 (!) főre becsült roma kisebbségről, amelynek lélekszáma egyes becslések szerint meghaladja a huszonötezret. Mivel a cigányságot az osztrák állam egyáltalán nem ismeri el nemzeti közösségnek (nemzeti-ségi kisebbségnek), nincs szó semmiféle cigányprogramról sem.

Az egyes országok látszatra azonos problémái alaposabban vizsgálva persze inkább csak hasonlóak – ezért van értelme a nemzetközi tapasztalatcserének. Kelet-Közép-Európát e vonatkozásban több fontos sajátosság jellemzi. Két vonatkozást emelünk ki. Az egyik az, hogy az államszocializmus évtizedei a cigányság helyzetét sajátosan alakították, eltérően Európa más országainak demokratikus piacgazdaságaitól. Az osztály nélküli társadalom ideológiája és a tervutasításos gazdaságirányítás együttesen a roma közösséget (vagy annak nagyobb hányadát) erős asszimilációs nyomás alá helyezte. Tiltotta a közösségi szerveződést, törvényen kívülre tette a lakóhely-változtatást, megkövetelte a munkavállalást (a munkahelyi regisztrációt) és az iskolába iratkozást. Ennek következtében a cigány/roma közösségek jelentős része ezekben az országokban a nagyipar és a nagyüzemi mezőgazdaság segédmunkás rétegébe tagolódott be. Ellensúlyképpen jelentős – legalábbis az adott ország gazdasági viszonyai között jelentős – mértékű szociális gondoskodásban részesült.

Ezekbe a korszakolt, de működő folyamatokba robbant be a rendszerváltás a képviselői demokráciával és az ún. szabad piacgazdasággal. A 30–40 év alatt úgy-ahogy megkapaszkodott, asszimilálódni kezdő közösségek talpa alól kicsúszott a talaj. Az összeomló tervgazdaságok elsőként a képzetlen segédmunkásoktól szabadultak meg, s a munkahellyel együtt eltűnt vagy drasztikusan csökkent a szociális gondoskodás is. A Ceausescu-rendszer (Románia) összeomlása olyan exodust váltott ki a romániai cigányság körében, amely az 1856-os rabszolga-fel szabadítás hatásait is felülmutta, és sokkolta egész Európát. A cseh és a szlovák cigányok tömeges menedékjogért folyamodása a kilencvenes évek elején egész Európát arra figyelmeztette, hogy „időzített bomba” ketyeg a szovjet birodalom felbomlása következtében. A cigány/roma csoportok legutóbbi kitoloncolása néhány nyugat-európai országból – elsősorban Franciaországból (2010) – már magának e „bombának” a hatása. Mindez indokolja a viszonylagos hasonlóságok mögötti regionális és országonkénti eltérések vizsgálatát.

Albánia: A kommunista időkben a kormányzat erőszakosan igyekezett a roma közösséget is beilleszteni a „szocialista Albánia” társadalmába. Ezt az *asszimilációs nyomást* erősítette a teljes foglalkoztatottság: ezek a csoportok többnyire segédmunkásként kapcsolódtak a munka világába. Az erőszakolt asszimiláció eredményeképpen a roma közösségek bekapcsolódtak a foglalkoztatásba, az oktatásba, a lakásellátásba és a közegészségügybe.

A kommunista korszak után drámaian romlott a gazdasági helyzet. Ma a roma közösség többsége extrém szegénységben él (*World Bank*, 2005). Helyzetüket nehezíti diszkriminatív kirekesztésük a munkapiacról. 1996-ban a munkaképes

cigány népesség 80–90%-a (*World Vision*, 2007) munkanélküli volt. (A különbséget érzékelteti, hogy 78%-uk él a szegénységi küszöb alatt, míg a nem cigányoknak 22%-a.) Túlnyomó többségük nehezen jut munkához a képzettség, a munkavállalói készségek hiánya és a társadalmi diszkrimináció miatt. Sokan állami vagy nem állami (például egyházi) *szociális támogatásra* várnak – a támogatási programok közül Albániában még mindig ezek a leginkább hatékonyak. Mások alkalmi munkából élnek, mint zenészek, építőmunkások, vagy gyűjtésből igyekeznek pénzhez jutni (papírgyűjtés, fémgyűjtés).

Helyzetüket nehezíti az iskolázás hiánya. Az UNDP és az UNICEF jelentései szerint ez a helyzet alapvetően a családok szegénysége miatt alakult ki (*European Union*, 2007). Sok cigányszülő maga sem rendelkezik elegendő iskolával, ezért sem tartják nagyon fontosnak gyermekeik tanulását. Ennek következtében iskolázottsági szintjük, sőt alfabetizációjuk messze az országos átlag alatt van.

Koszovó: A nemzetközi és a NATO-erők Koszovóba való belépésével 1999 júniusában megkezdődött a „romák”, „egyiptomiak” és „askalik” (közös elnevezéssel: RAE) tömeges elmenekülése. Sokan a jugoszláv hadseregbe léptek be, hogy elkerüljék az atrocitásokat. Másokat kiutasítottak (*United Nations Development Program*, 2003), és Szerbiába, Montenegróba, Macedóniába, Boszniába, Nyugat-Európába menekültek. Kicsiny RAE-zárvány maradt Koszovóban, akik „helybeli hontalan” („internally displaced, IDP”) státusú személyekként időleges tartózkodási engedélyt kaptak az új hatóságoktól. Tíz évvel az otthonukból való kiűzetés után a romák százai élnek táborokban, ahol még az egészségügyi ellátás is hiányzik.

Koszovóban igen magas a munkanélküliségi ráta (57,1%), ehhez járul évente 10–12% növekedés (*United Nations Development Program*, 2003). Kosovska Mitrovicában – az egyik legnagyobb cigánytelepülésen – a foglalkoztatottság mindössze 22%, amit részben indokol az igen alacsony iskolázottsági szint, a szociális és politikai marginalizáció. Az 1999-es konfliktus előtt a romák többsége Roma Mahallában élt, alkalmi munkásként építkezéseken és a mezőgazdaságban dolgozott. Néhányan tartósabb munkát is találtak. Az általános gazdasági helyzet romlása, az ipar összeomlása a tradicionális munkaalkalmakat megszüntette. Azokat a tevékenységeket, amelyek hagyományos RAE-munkának számítottak, ma inkább albánok végzik (*United States Agency for International Development*, 2004).

A RAE-népesség iskolázottsági szintje alacsony. Az iskolázástól visszatartja a gyerekeket a szülők meg nem értése – a gyermekmunkára és a pénzügyi támogatásra a családnak szüksége van –, a korai házasodás (12–14 éves korú lányok). A tanítók hiánya miatt a cigány nyelvet beszélő gyermekek nem tudnak beilleszkedni az iskolába. Kevesen beszélnek szerbül és albánul, ezért sem sikerül az iskolával megbirkózniuk. Sikereket ebben a tekintetben a **nem-kormányzati szervezetek** tudtak elérni: egy tanulmány szerint azokban a térségekben,

ahol nemzetközi szervezetek segítenek, az iskoláskorúaknak 70%-a rendszeresen jár iskolába. Feltételezhető, hogy ilyen helyeken különösen a lányokat meg lehet óvni az iskola korai elhagyásától (*United States Agency for International Development*, 2004).

Szerbia: A Szerbiában élő romák számát 100 000–500 000 közöttire becsülik – ez 1–6,5%-a a teljes népességnek. A többség nagyvárosi slumokban él, a kutatások szerint 30% szélsőségesen rossz körülmények között, 73% a főváros, Belgrád környékén. Ez azonban csak becslés, mert pontos számokat – a regisztráció tilalma miatt – nem ismerünk. A cigányoknak – ideértve a koszovói menekülteket – gyakran hiányoznak a hivatalos szerb dokumentumai (*Milivojevic*, 2008).

A „romani”, a legtöbb cigány közös nyelve mellett legalább még egy nyelvet beszélnek (szerb, albán, magyar, román – attól függően, hol élnek). Szerbia cigány lakossága látszólag sikeres a romani nyelvvel, bár a statisztika azt mutatja, hogy a gyerekek 70%-a nem fejezi be az általános iskolát. A 2004-es Helsinki-jelentés megállapítja, hogy a szegény gyermekek Szerbiában gyakorlatilag ki vannak zárva az oktatásból, az egészségügyből és a szociális szolgáltatásból (*Helsinki Committee for Human Rights in Serbia*, 2004).

A jelentésben közölt adatok szerint a cigány gyermekek iskolázásának meghatározó tényezői között van a szegénység, a negatív sztereotipizálás és diszkrimináció, emellett az oktatásnak a roma közösségben játszott szerepe. A szakértők szerint a roma gyerekeknek alacsony az önértékelésük a diszkriminációról szerzett tapasztalataik, a környező társadalomból érzékelt lenézés, kultúrájuk és nyelvük negatív értékelése miatt. Az elemzésekből az olvasható ki, hogy életkörülményeik miatt a cigányszülők gyakran kényszerítik gyermekeiket pénzkeresésre. A gyermekmunka körülményei között ki vannak téve az erőszaknak, visszaélésnek (*United Nations Fund for Children*, 2007).

A szerb kormány részt vesz a „*Roma inklúzió évtizede*” című programban, amelyet a Világbank kezdeményezett 2005-ben, és az ország prioritásai közé emelte a cigány/roma kisebbség helyzetének javítását. Jelentősebb előrelépés akkor következett be, amikor 2008-ban Szerbia lett az elnöke a Roma Évtizednek. Ez idő alatt Szerbia stratégiát váltott: 120 millió dinárt fektetett be a **roma oktatásba**, célzott támogatást nyújtott az egészségügyért és az oktatásügyért felelős minisztériumoknak, **antidiszkriminációs törvényt** hozott, illetve elkészítette az **elemi oktatás új törvénytervezetét**.

A legújabb program a cigány/roma közösség „státusának emelésére” irányuló **nemzeti akcióterv** (2009). Ez magában foglalja valamennyi minisztériumban **romaügyi felelős** alkalmazását. Jelenleg (2010) az oktatásért, egészségügyért, környezetért és tervezésért felelős minisztériumokban dolgozik ilyen képviselő.

Bulgária: Az ország cigány népessége három nagyobb csoportra osztható: a „bolgár cigányok”, a „török cigányok” és a „vlahok” („oláh cigányok” = romániai cigányok). E nagyobb csoportokon belül is él és hat az eredeti alcsoporthoz való

tartozás (becslések szerint kb. 60 különböző közösség) olyannyira, hogy a kutatók inkább csak a cigány értelmiségnél állapítják meg a nagyobb csoporthoz való kötődést, közös identitás vállalását (Tomova, 1995).

A „cigány/roma probléma” végigkíséri Bulgária szinte egész történetét. Ennek számos oka közül kiemeljük

- a nem letelepedett (nomád) csoportok jelentős arányát;
- nagy részüknek a muszlim török (és tatár) közösségbe való asszimilálódását;
- elit csoportjaik szervezettségét (már a 18. század végétől voltak kulturális egyleteik, újságjuk, néhány iskolájuk, később színházuk is);
- a közvéleményben állandóan jelenlévő – a párthatározatok, a média által folyamatosan fenntartott – cigányellenességet.

Történelmi léptékekkel mérve csak igen rövid idővel ezelőtt, 1954-ben kezdődött, és több mint egy évtizedig tartott a **cigány letelepítési program**, amelynek során első lépésben mintegy 20 000 roma család számára épültek telepek a kijelölt települések határában. A szegregált, gettó jellegű letelepítést csak viszonylag későn, a hatvanas évek végétől váltotta fel a **bolgár szomszédságba költöztetés**, meghatározva, hány cigány család költözhet egy-egy utcába (Tomova, 1995).

A gyakran szélsőséges nacionalizmus célja egészen az 1980-as évek végéig az egységes bolgár nemzet megteremtése volt, amelynek legfőbb akadályát a török és a törökké vált cigány közösségekben látták. A **névváltoztatás kényszere** – amely főleg a török lakosságot kívánta bolgárként megjeleníteni – kiterjedt a romákra is. Például előírta a kluboknak, futballcsapatoknak is, hogy bolgár hősök nevét vegyék fel, 1984-ben pedig **kampány** folyt a **cigány zenei együttesek ellen**. A török lakosság asszimilációját célzó, de a cigányságra is kiterjedő program a nemzetközi tiltakozás hatására maradt abba, de lélektani következményei ma is hatnak, és nem utolsósorban a spontán cigányellenességben öltenek testet. A Zsivkov-rendszer összeomlása után kialakult gazdasági helyzetért, különösen a bűnözésért a (kereskedésből, koldulásból élő) „nomád” cigány csoportokat teszik felelőssé.

Az oktatás területén ugyanaz az ellentmondás figyelhető meg, mint a letelepítésben. Egyik vonatkozásban asszimilációs kényszer, másik vonatkozásban a szegregáció érvényesült. A cigány lakosság rendkívül alacsony iskolázottsági szintje, az írástudatlanok nagy száma, a tankötelesek iskolába nem járása egyre feltűnőbb és zavaróbb jelenségnek számított. Két programot választottak ahhoz, hogy a cigány/roma közösség iskolázottságát javítsák. Az egyik a gyermek kívánása a családból, így adva lehetőséget az eredményesebb asszimilációnak: ez a gyerekek **hétközi kollégiumokban** való elhelyezése. A másik a telepeken felállított **cigány iskolák** rendszere, amelyek a normál iskoláknál alacsonyabb szintű oktatást és speciális készségek gyakoroltatását célozták. (Emellett az **értelmi fogyatékosoknak fenntartott iskolákba** való beíratás is elterjedt eljárás.)

A rendszerváltás után tömegek veszítették el munkahelyeiket, és süllyedtek a legreménytelenebb nyomorba, annak valamennyi személyiséget és egészséget romboló hatásával. A cigány közösség iskolázottsága ma is jelentősen elmarad a bolgár és a török lakosságétól. Jelentős részben ma is szegregált, gettó jellegű településekben él – ez tette lehetővé *Tomova* (1995) mintaválasztását, amely szomszédsági körökben vizsgálta életkörülményeiket –; lakás- és életkörülményeik szintje messze elmaradnak a bolgár lakosságétól. Két tényező akadályozza a tankötelesek iskolázását:

- a nagy tömegek szegénysége, akik képtelenek megvenni a tanszereket, megfelelően ruházni és élelmezni gyermekeiket (korábban a tanszerek és élelmezés ingyenes volt a bolgár iskolákban);
- a jómódú „vlah” (oláh cigány), mindenekelőtt lovári és keldarasi csoportokban az iskola asszimilációs kényszerének elutasítása, tradícióinak megőrzése.

Az iskolázási problémák megoldása érdekében az Oktatási Minisztérium a kisebbségekért felelős állami szervezet (Etnikai és Demográfiai Nemzeti Együttműködési Tanács) UNESCO, majd Phare támogatással projekteket kezdeményezett, amelyeknek keretei között az ország cigány lakossága által beszélt három jelentősebb dialektusban írott **tankönyveket** adtak ki, néhány iskolában fakultatív **romani nyelvoktatást**, illetve **multikulturális oktatási projektet** vezettek be (*Njagulov*, 2007).

Horvátország: Az ország cigány lakosságának számáról igen ellentmondó becslések vannak: 6000-150 000 körülire becsülik a különböző források. Szokatlan módon a Horvát Püspöki Konferencia Roma Lelkészi Bizottsága is végzett saját felmérést, amely szerint a romáknak mintegy hatoda muszlim vallású. Javarészt a Muraközben, Eszék-Baranya megyében, Sziszek-Moslavacka és Zág-ráb területén, illetve környékén élnek. A horvátországi cigányok legjelentősebb hányada beás.

A horvát alkotmány és az 1991-ben elfogadott kisebbségi törvény egyenlő jogot ad minden nemzeti közösségnek, és bizonyos létszámhatár fölött parlamenti képviselői hellyel is rendelkezhetnek. A cigány közösség ezt a határt nem éri el, így nincsen képviselője a parlamentben.

Horvátországban nem végeztek olyan kutatást, amely életkörülményeiket, a többségi nemzethez való viszonyukat, illetve a többségnek a romákhoz való viszonyát vizsgálta volna. A szakértők úgy vélekednek, hogy a jómódú romák asszimilálódnak, horvátok sorolják be magukat, míg a szegények között gyakori, hogy szociális segélyért folyamodva a horvát nemzetiségük is cigánynak vallják magukat (*Forray–Szegál*, 2002).

Élet- és lakáskörülményeik a horvát átlaghoz képest rendszerint rosszabbak, jelentős hányaduk telepen él. (Azt a kormányzat által javasolt megoldást viszont,

hogy *költözzenek a kiűzött szerbek falvaiba*, elutasították.) Iskolázási helyzetük igen rossz: óvodába, iskola-előkészítőbe nem járnak, az iskolát később kezdik el (6 éves kor helyett 7–8 évesen), a nagy távolságok, a megfelelő ruházat hiánya és egyéb okok miatt rendszertelenül járnak iskolába, amíg a serdülőkort elérik, ezután pedig korán családot alapítanak. A korábbi kísérletek **óvoda, esetleg iskola szervezésére** a cigányok telepein nem vezettek valódi sikerhez, ma pedig elutasítják, a rasszizmus veszélyét sejtve az ilyen megoldásokban. A megoldatlan iskolázási helyzet valódi konfliktusokat okoz. Az iskolai sikertelenség egyik okát a pedagógusok abban látják, hogy a gyerekek jelentős hányada nem beszél és alig ért horvátul, otthon „roma nyelvet” beszélnek. Ennek ellenére – nyilván nem a tepei cigányság körében – némiképpen gyarapodik a középiskolába járó cigány fiatalok száma.

A helyzetértékelésből következik, hogy a szórványos (a Roma Szövetség a Kulturális Minisztériummal és a Horvát Püspöki Konferencia említett bizottságával karöltve kezdeményezett) projektek elsősorban a **romani nyelv írásbeliségének kimunkálására**, iskolai bevezetésére irányulnak – ez azért lehet meglepő, mert a beás nyelvű közösségek számára a romani idegen nyelv! A projektek másik típusa „**nyári iskolák**”, **nyári táborok szervezése**, elsősorban a középiskolások, a leendő értelmiség számára. A roma oktatással, kultúrával foglalkozó szervezeteknek nemzetközi kapcsolataik – az említetten kívül – nincsenek. Nyilván ebben kereshető annak az oka, hogy hiányoznak a más országokban favorizált multikulturális, interkulturális projektek is (*Szilágyi, 1996*).

Szlovénia: Az itt élő cigányok létszáma mintegy 6–7000 fő, akik alcsoportokra oszlanak. Legnagyobb számban a Muravidéken élnek, romani vagy magyar nyelvet beszélnek. Szlovénia északnyugati részére szintók települtek le, újabban pedig Ljubljana és Maribor környékére Koszovóból és Macedóniából költöztek cigányok. Többnyire letelepültek, de hagyományosan vándorló roma családdal is lehet találkozni (*Szilágyi, 1996*).

A romák szociális, kulturális és jogi helyzetével 1960 óta foglalkoznak Szlovéniában, azóta folyamatosan napirenden van ez a kérdés. Terveztek külön törvényt is, de ez nem született meg, ám az előkészület során számos olyan akcióttervet, programot dolgoztak ki, amely a romák szociális, egészségügyi és műveltségi helyzetének rendezésére irányult.

A beiratkozott roma gyerekeknek mindössze egynegyede jár rendszeresen iskolába, harmaduk egyáltalán nem jár, a többiek pedig rendszertelenül. A családok különböző okokat neveznek meg: a hagyományos családi foglalkozások (pl. növénygyűjtés), szegénység, korai házasodás, a szlovén nyelv nem megfelelő ismerete, az iskolai fegyelem, a tanárok nem megfelelő magatartása.

Bár a szlovéniai cigányság szociális helyzete rosszabb a szlovéniai átlagnál, az iskolázásra vonatkozó akciótterv szerint az oktatásban nem ez jelenti a legnagyobb gondot, hanem a nyelv. A roma gyerekek többsége nem beszél a szlovén

nyelvet, ezért óvodai szintű **iskola-előkészítőket szerveztek a nyelv és néhány más készség elsajátítására**. Az egyéves előkészítő azonban túlságosan rövid idő a hiányosságok pótlására. Még nehezebb a helyzet a vegyes nyelvű területeken, ahol a szlovén mellett magyar, horvát és romani nyelvet beszélnek. Az **iskolákban ezért két- vagy háromnyelvű csoportokat** hoznak létre. Ez a – gyakran példaértékűnek tekintett – szlovén gyakorlat a cigány gyermekek számára extrém problémát hordoz: a cigány anyanyelvű, otthon csak az anyanyelvén beszélő gyerek az iskolában gyakran egyszerre két idegen nyelvet is kénytelen elsajátítani (szlovén és magyar), amelynek következménye, hogy egyik nyelven sem tudja árnyaltan kifejezni magát, illetőleg nem érti meg a közvetített ismereteket. Ezekben az iskolákban vagy osztályokban egyre kevesebb a szlovén vagy a magyar gyerek – a szülők máshová íratják át gyermekeiket –, így olyan „cigány osztályok” jönnek létre, ahol az oktatás három nyelven folyik.

Románia: A romániai nemzeti közösségek, a többi között a cigányok társadalmi helyzetének, ezen belül oktatásának elemzését megkönnyíti a román kormány 1994-ben megjelentett kötete *Romanian Institute for Human Rights* (1994). E kötet tanúsága szerint a román kormány nem tartja aggasztónak a cigányság helyzetét. Az alábbi fontos eredményeket hangsúlyozzák:

- Romániában a cigányság megkapta a „nemzeti kisebbségi” státuszt, és így igényt tarthat azokra a jogokra, amelyek más nemzeti kisebbségeket is megilletnek;
- a cigányság képviselői részt vesznek a különböző állami intézmények és hivatalok munkájában;
- kiemelik az oktatás területén megindult munkát, melynek fontos része a **cigány nyelv oktatásának bevezetése három iskolában**.

Bár csak 55 diák vett részt az oktatásban, az a tény, hogy az oktatást egyáltalán sikerült megszervezni, igen fontos, hiszen 1989 előtt a cigány nyelvet egyetlen romániai iskolában sem oktatták. A minisztériumnak minden megyében van cigányügyi referense, a kisebbségi projektekre szánt összegeket jelentősen megemelték. A minisztérium leginkább a **diszkrimináció elleni fellépést** támogatja. Felmerült a nemzeti és etnikai kisebbségekkel foglalkozó kutatóközpont létrehozásának gondolata is. A cigányság politika artikulációja igen hangsúlyos; Nicolae Gheorghe, az európai cigányság jól ismert képviselője európai szinten is megjeleníti kulturális és politikai jogaikat (*Gheorghe, Mirga*, 2001).

Szlovákia: 1991-ben, tehát még a szétválás előtt, a szlovák kormány elfogadta „*A kormány cigány politikája*” c. dokumentumot, amely több utat jelölt meg a cigányság helyzetének javítása érdekében. A dokumentum főleg az **oktatási, foglalkoztatási**, valamint a **lakásépítési tervzetekből** állt. Bár néhány program megvalósítása megkezdődött a következő esztendőben, Csehszlovákia szétválása után valamennyi cigányprogram megvalósítása megállt finanszírozási problémák miatt.

1998 óta a cigányság helyzetének javítására több projekt indult, de lényegi javulásról nincsen szó. Eurómilliárdokat fektettek be alacsony komfortfokozatú lakások építésébe, amelyekkel meg kellett volna oldani a lakásproblémákat, de a projekt csak még jelentősebb szegregációhoz vezetett. Ezek a lakások a városoktól, falvaktól 2–3 km-re épültek, ahonnan nehéz elérni a közösségi szolgáltatásokat, a gyerekeknek az iskolákat. A legjelentősebb szponzorok az Építési és Regionális Fejlesztési Minisztérium, a PHARE és az Európai Unió voltak. 2004-ben a kormány 200 millió eurót fektetett be alacsony komfortú szociális lakások építésébe olyan városokban, ahol nagy cigány településrészek voltak. Pontosan 14 mikrorégióról volt szó 134 ezer lakóval, amelyeket a Phare és a Roma Kormányzati Hivatal segítségével – 2005-ben ez 200 millió koronába került – támogattak. 2006-ban azután 170 milliós keretből 24 olyan épületet újítottak fel, amelyben 432 alacsony fokozatú lakás volt (*Gallová, Kriglerová* 2006). A lakásokat a romák számára építették, de rögtön elkezdődtek a problémák. A városon kívül, idegen környezetben, új és ismeretlen szomszédokkal, szolgáltatások nélkül telepítették le őket. Az iskola messze volt, rossz időben nem is mentek oda. Például Eperjes egyik részén 176 lakást építettek 1236 (nem hivatalosan 1700) lakónak. Ez a városrész Szlovákia második legnagyobb gettója lett. (Az első Kassán van, közel 4400 hivatalos, további 900 nem hivatalos lakóval.) Sokuknak nincsen pénzük, elkezdődtek a lopások a szomszédos kertekből. Eperjes fal építését tervezi.

Az oktatásban a korábbi gyakorlatot követik: pszichológiai vizsgálatok nélkül küldik a gyerekeket **gyógypedagógiai osztályba**. Jelenleg a cigány gyermekek 59%-a jár speciális osztályba. (Pavlovce nad Uhom településen például a cigány gyermekek 99,5%-a speciális elemibe járt.) A roma szülők gyakran egyetértéssel gyermekeik ilyen iskolába járásával, nem ismerve ennek következményeit. Ami pedig az iskolák fenntartását illeti, a gyógypedagógiai intézmények nagyobb pénzügyi támogatást kapnak, ezért szívesen vesznek fel minél több cigány tanulót is, akár van mentális problémájuk, akár nincs. *„A roma gyermekek rendszeresen hátrányba kerülnek a nem megfelelő ellenőrzés, a nem világos számszaki ellenőrzés, a jogi hiányosságok és a jogalkalmazás problémái miatt”* (Tichy, 2009). A Roma Inklúzió Évtizede számára készülő cselekvési program is leszögezi, hogy *„csökkenteni kell a speciális iskolákban a roma gyermekek számát”*, de nem határoz meg indikátorokat vagy kritériumokat, amelyek alapján ez megtörténhetne. Másik javaslat a bentlakásos iskola. Néhány cigány párt ellenzi ezeket, akár az Amnesty International: *„A roma gyermekek szegregációjának további mélyítése a normál oktatási rendszeren kívül olyan dolog, amely jogaik megcsorbítása lenne”* (Tichy, 2009).

Sikeres projekteket is lebonyolítottak 2002–2006 között, főként a Phare-program támogatásával, de az eperjesi Roma Oktatási Központ segítségével is. Különösen említésre érdemes a Zólyom városában, 2003-ban létesült nyolcosztályos

gimnázium a tehetséges roma gyerekek számára – a *Gandhi Iskola*, amelyet be akarnak zárni támogatás és jelentkező tanulók hiányában. Hasonló kísérlet a George Hronca Gimnázium Pozsonyban (2004 óta), amely angol és romani nyelvű kurzusokat kínál. A **roma asszisztensek pedagógiai képzése** is sikeres program. Ők az iskolákban segítenek a cigány gyerekeknek nyelvi és egyéb nehézségeik leküzdésében.

Magyarország: A cigány népesség magyarországi helyzetét több, alapos kutatás nyomán viszonylag jól ismerjük. A rendszerváltásnak, a tervgazdaság összeroppanásának, a piacgazdaság lassú kialakulásának árát legnagyobb mértékben a cigány lakosság „fizette meg”. A kutatások egyik iránya szerint (*Forray, 2009*) a munkanélküliség rendkívüli gyakorisága nem utolsósorban az alacsony iskolázottsági és képzettségi színvonallal függ össze. A fiatalok szakmai képzésének fő csatornája, a szakmunkásképzés rendszere drámaian összeszűkül, ezzel sokak számára bezárult a középfokú továbbtanulás útja. A cigány közösség az iskolázottság és szakképzettség szintjében jelentősen elmarad az ország átlagos jellemzőitől. A régió más országaihoz viszonyítva azonban kiemelkedő eredményeket könyvelhet el. A fiatal korosztálynak mintegy háromnegyede mintegy nyolc éven keresztül bent marad a kötelező oktatásban. A fő problémát jelenleg (2009–2010) a továbbtanulásuk jelenti.

A magyar **oktatáspolitiká** egyik célja, hogy minél több cigány/roma gyermek készüljön fel az iskola sikeres elkezdésére, mert ez biztosíthatja az általános iskola elvégzését. A pedagógiai programok felzárkóztatásra, valamint a tehetséggondozásra irányulnak – azaz a cigány gyerekek egyfajta streaming-je tanulmányi sikereik vagy kudarcuk alapján. Az oktatáspolitiká arra is törekszik, hogy minél több fiatal irányítson érettségít adó középiskolákba, s ezzel összefüggésben a felsőoktatásba. Állami és nem állami (vagy csak részben állami, közalapítványi) **ösztöndíjak** támogatják a sikeresen továbbtanulókat (*Dezső, 2009*).

A magyar oktatáspolitiká másik jellemzője a cigány/roma közösség, mint nemzeti kisebbség kezelése. Az 1993-as kisebbségi törvény a cigány/roma közösséget **nemzeti kisebbségként** ismerte el; a Magyarországon beszélt két cigány nyelv („romani” és „beás”) – más kisebbségekhez hasonlóan – állami elismertséget nyert. A közoktatás intézményei külön normatív támogatásban részesülnek a cigány/roma gyermekek számára szervezett pedagógiai programok, valamint a tehetséggondozás – azaz a tanulmányilag sikeres cigány/roma gyerekekkel való külön foglalkozás – alapján (*Forray, 2009*). A **cigány nyelv(ek) oktatása** állandó célkitűzés, bár elsősorban a nyelvtanárok hiánya miatt kevés olyan iskola van, ahol be tudnák vezetni (*Forray–Pálmáiné Orsós, 2010*). Jelentősek azok az óvodák-iskolák, amelyek a roma lakosság speciális igényeinek magas szintű kielégítését tűzik ki célul. A pedagógusképzés legtöbb intézményében szerveznek valamilyen szintű cigányságismereti kurzust, szerveződik a romológia specializáció a tanítóképzésben és az egyetemi alapképzésben is.

Kormányzati politikák

Az Európai Unióhoz csatlakozó kelet-közép-európai államok rendre „megkapták a feladatot”: rendezzék cigányságuk helyzetét, mint a csatlakozás feltételét. Hogyan reagálnak erre az egyes kormányzatok? Hogy erre válaszolni tudjunk, előbb meghatározzuk, hogy mit fogunk „politikán” érteni, aztán megpróbáljuk az így értelmezett „politikákat” csoportosítani.

Mi a „kormányzati politika”?

Az egyszerűség kedvéért „politikának” nevezzük itt az elhatározások, döntések, intézkedések (és esetleges visszacsatolások) olyan sorozatát, amely a valóság egy-egy területének megváltoztatására irányul. Ebben a tág értelemben például „politika” az, ha a beiskolázás körülményeit javítjuk – mint ahogy „politikának” fogjuk nevezni azt is, ha számukra mondjuk, lakótelepek építését határozzuk el.

Az így értelmezett „politikákat” különféle szempontból csoportosíthatjuk. Megkülönböztethetjük őket a politika tárgya felől (azaz, hogy kire vagy kire irányul – esetünkben a vizsgált célcsoport természetesen mindenütt a régióban élő cigány/roma közösség). Különbséget tehetünk a politika alanyai szerint is, vagyis hogy kiknek a politikájáról van szó. Jelen összehasonlításban mi a kormányzati szervektől kiinduló politikákra figyelünk. Ezeket nevezzük „kormányzati politikának”. Külön kutatásokat érdemelnének azok a „látens politikák”, amelyek nem egyebek, mint mondjuk, a cigány közösségre irányuló, különböző társadalmi csoportok által végrehajtott, azaz politikailag nem megfogalmazható, nem politikai aktorok által kezdeményezett politikák. Bár az anyaggyűjtés során sok ilyennel – dokumentálhatókkal és nem pontosan dokumentálhatókkal – találkoztunk, jelen tanulmányunkban nem tudunk foglalkozni velük.

Cigány/roma kormányzati politikák

Két politikát és ezek megvalósításának útját igyekszünk követni. Mind a kettő a szovjet birodalom széthullása, a rendszerváltás után keresett megvalósításához eszközöket. Mind a kettő legitim, a társadalom valódi folyamataira építő, az elmentmondások feloldását kereső politika, mind a kettő régi kérdésekre próbál társadalmilag és törvényileg hatékony választ adni. „Örök érvénnyel” ez egyiknek sem sikerült – azonban láthatóvá tett egy fontos társadalmi csoportot, a cigányságot, amelynek igényeivel, lehetőségeivel, a nyilvánosság előtti szereplésével Kelet-Közép-Európában a jelenben és a jövőben is számolni kell.

Az egyik politika (A-politika) arra épít, hogy a roma közösség egyike a nemzeti és etnikai csoportoknak: kultúrája, hagyományai, nyelve eltér mind a többségtől, mind a többi nemzetiségétől. Mint ilyen közösség tagjainak, saját, nemzetiségi oktatást kell szervezni. Ez azt jelenti, hogy a cigányság kultúrája éppen olyan figyelmet, tiszteletet érdemel, mint bármely más népcsoporté az adott or-

szágban: vállalni, ápolni, fejleszteni kell a nyelvet és mindazt az értéket, amelyet ez a kultúra és a kultúrát fenntartó népcsoport képvisel. Az oktatást tehát úgy kell fejleszteni, hogy képes legyen kielégíteni a cigány nyelvek és kultúrák rendszeres oktatására irányuló igényeket is.

A másik politika (B-politika) a hátrányos helyzetűekre koncentrál: úgy kell fejleszteni az iskolát, hogy az általános követelményeket hagyományos körülmények között teljesíteni nem képes tanulók együtt haladhassanak a többséggel. Akikre ez a politika irányul, azok a (halmozottan) hátrányos helyzetűek, legyen szó akár cigányról, akár szegényről, akár enyhén fogyatékos diákról. A fejlesztés feladata az, hogy a társadalmi és személyes okokból lemaradóknak is helyük legyen az iskolában, ugyanolyan esélyük legyen a teljesítésre, mint azoknak, akik ilyen gondokkal nem küzdenek. A cigányok többsége ebben az értelmezésben hátrányos, sőt halmozottan hátrányos helyzetű. Az iskolai fejlesztés központi kérdése a felzárkóztatás: hogyan érhetnek el jobb eredményt, hogyan juthatnak befejezett iskolai végzettséghez.

A két politika hosszú történeti múltra tekint vissza, és mindkettő fontos értéket képvisel. Az első a kultúra fenntartását és fejlesztését hangsúlyozza, a kultúrának és hordozóinak fontosságát és másokkal való egyenrangúságát hirdeti. A másik a társadalomba való egyenrangú beilleszkedést tűzi ki célul, függetlenül attól, hogy mely társadalmi-kulturális csoportról van szó. Az A-politika szerint a cigányság önálló kulturális értékek hordozója, és ekként kíván az egyének számára egyenrangú társadalmi pozíciókat biztosítani. A B-politika a cigányságot a társadalmilag hátrányos helyzetű csoportok közé sorolja, s a politika célja a megfelelő társadalmi helyzetek elérésének biztosítása. Mindkét politika mellett szólnak érvek és ellenérvek is. Ha a B-politika teljes sikert ér el, megmarad-e a cigányság különböző csoportjainak önálló kulturális arculata? Ha az A-politika ér el teljes sikert, hogyan profitál ebből a társadalom peremén vegetáló cigányság? Vagy a két politikát egyenrangú támogatási formaként kellene szemlélni és megvalósítani?

A kormányzati politikák összevetése

Bemutattuk a politikák két fő típusát, amelyek a kelet-közép-európai régióban élő néhány cigány/roma közösségre irányulnak. Most azt vizsgáljuk meg, hogyan érvényesülnek ezek az egyes országokban.

Valamennyi vizsgált államnak van a cigány/roma közösségek társadalmi beillesztését célzó politikája – vagy ahogy az esettanulmányok gyakran fogalmaznak: ismerik a „cigány, roma problémát”. Bár e politikák mérete, súlya, sikeressége igen eltérő, ma ez a tény teszi egymással összehasonlíthatóvá a kormányzati politikákat. A másik fölismerés az 1980-as és 1990-es évtized fordulóján lezajlott politikai (gazdasági, társadalmi) rendszerváltozások. E rendszerváltozások drámai cezúrárt húznak a cigány közösségek sorsában, ezzel együtt pedig

a rájuk irányuló kormányzati politikákban is. A rendszerváltozásokat megelőző autoriter, illetve totalitárius politikai rendszerekben a társadalmakat egyoldalúan – és Európa más térségeihez mérve igen alacsony szinten – homogenizálták a hatalom gyakorlóit. A roma közösségek is belesodródtak ebbe az **erőszakos társadalmi integrálódásba**. A fordulatot követő képviseleti demokráciák és felszabaduló piacgazdaságok felől nézve viszonylagos biztonságban tudhatták magukat, mint foglyok a börtönben (még ha igen kevésbé komfortosban is). A szabadság első évtizede régiószerte a cigány/roma közösségek társadalmi, gazdasági és politikai peremre sodródását okozta.

A bevezetőben megkülönböztetett politikák mindegyike fölfedezhető a vizsgált kormányzati tevékenységekben. **Egyetlen kormányzat sem alkalmazza csak az egyik vagy csak a másik politikát; e politikák rendszerint együttesen fordulnak elő.** A kérdés az, milyen arányban keverednek egymással, melyiket hangsúlyozzák, mitől várnak többet. Még az alkalmazott eszközökben is jól megkülönböztethető a kétfajta politika: lehet iskolát és képzést nyújtani a közösség fiataljainak azért, hogy szociálisan fölemelkedjenek (ahogy a kormányzati vagy szakértői érvelés mondja), vagy azért, hogy kialakuljon és megerősödjék a kulturális identitásuk. Nyelvet lehet oktatni azért, hogy el tudjanak helyezkedni egy szűkülő munkaerőpiacon – de azért is, hogy a közösségi tudatuk erősödjék. Vannak eszközök persze, amelyek csak az egyik vagy csak a másik politikára jellemzők. Így pl. a lakásépítési programok Szlovákiában vagy Bulgáriában elsősorban szociális jellegűek, vagyis a B-politika csoportjába sorolhatók. A különböző kulturális örökségvédelmek pedig elsősorban az A-politika részei – akkor is, ha a többletiskolázás az elhelyezkedésben is segít.

Mégis azt mondhatjuk, hogy e politikák jellegzetesen fonódnak össze egymással, mintázatok történelmileg és nemzetközi politikailag is összefügg. **Az A-politika általában azokban az államokban jelenik meg, amelyekben a rendszerváltozást követően erőteljesen megkezdték a nemzeti tudat újjáformálását.** Nem csoda: az ilyen kulturális és politikai légkör éppen a közösségtudatoknak kedvez. **A B-politika inkább jellemző azokra a szakaszokra, amelyekben egyik vagy másik régióbeli állam az európai uniós csatlakozásra készül föl.** Igyekezve megfelelni az Európai Unió előírásoknak, a B-politika különböző formáit és változatait kezdik átvenni és alkalmazni, szinte függetlenül attól, hogy milyen a fogadókészség rá a megcélzott közösségekben, illetve milyen eredményeket lehet így elérni. (Esettanulmányaink cigány/roma közösségeinek néhány vezetője alkalmanként visszautasítja a B-politikát. Ez nem befolyásolja a B-politika alkalmazóit; hiszen épp fölzárkóztató, integráló stb. céllal nyertek európai uniós támogatást. Mint másfajta kormányzati politikák esetében már kimutatták (oktatáspolitikai, akkreditáció, Bologna-folyamat, vö: *Kozma, Rébay* 2006; *Kozma, Rébay* 2008), ezek is felülről lefelé irányuló politikák, amelyekbe az alulról jövő kezdeményezések alig vagy egyáltalán nem férnek bele. Az alul-

ról szerveződő politikák – bár ezekkel ebben a tanulmányban nem foglalkoztunk – mindig úgy jelennek meg, mint valamely kormányzati politika részei (például a Gandhi Gimnázium esete Magyarországon vagy Szlovákiában). Mennél erőteljesebb a vélt vagy valós nemzetközi (Európai Unió) támogatás, annál szűkebb mozgástér jut az alulról kezdeményezett politikáknak, illetve annál kevesebb figyelhető meg és látható belőlük.

Éppen ez a körülmény okozza, hogy a vizsgált kormányzati politikák jó szándékaik ellenére is sokszor **ellentmondásosak** és **kontraproduktívak**. A B-politikák arra törekszenek, hogy a közösségeket szociálisan emeljék föl, ehhez azonban diszkriminálniuk kell, még ha pozitívan is (az említett lakásépítések ennek a klasszikus példái). Az A-politikák arra törekszenek, hogy a roma közösségek kulturális identitását erősítsék; ez azonban azzal járhat, hogy a többségi társadalom számára el nem fogadható magatartásokat is legitimálják (például bizonyos cigány csoportok negatív viszonyát az iskolázáshoz és a műveltséghez).

Ezek az ellentmondások mind egy töről fakadnak. **A régió kormányzati politikái nem vagy nemcsak az adott cigány/roma közösségek problémáinak a megoldását célozzák, hanem a többségi társadalom problémáinak a megoldását is.** (Jól tükröződik ez olyan kísérletekben, mint pl. a cigány lakótelepek bekerítése, számukra külön iskolák szervezése, amelyek „elérhető közelségben” vannak stb.). Sőt – és ez jellemzi a régió kormányzati politikáját, különösen az európai uniós csatlakozás időszakában – ezek a politikák rendszerint a korábbi tagállamok problémáinak enyhítésére fogalmazódtak meg. Ebből következik, hogy a B-politika elsőbbségét láthatjuk mindenütt, ahol az Európai Unió szakértői jelennek meg, akik rendszerint nem vagy csak kevésbé tájékozottak a helyi cigány közösségek állapotáról. Állapotrajzaikat főként korábbi, külföldi tapasztalatok alapján, idegen fogalomrendszerben fogalmazzák meg (számos balkáni példát hozhatunk rá, talán Szerbia esete a leginkább kézenfekvő). Ezek a diagnózisok nem annyira a helyi cigány közösségek szükségleteire irányulnak, mint inkább a programokat finanszírozó szponzorokéra.

Hogy melyek volnának az adott országok roma közösségeinek a valóságos problémái, arról föltáró kutatások híján alig vagyunk tájékozottak. Néhány eset ismeretében elmondható, hogy **minden régióbeli társadalom a saját cigány középrétégének a kialakításában érdekelt.** A középrétégek kialakításához kétségtelenül a B-politika mutatja az utat; a fejlődés meghatározott állomásán azonban a kormányzati politikáknak gazdagodniuk kell az A-politikákkal is (bármennyire idegen is ez más európai közösségek törekvéseitől, amelyek homogén politikai nemzetállamokban gondolkodnak). Az A-politikákkal (kulturális identitás) támogatott cigány középrétégek óhatatlanul a politikai fórumokon is helyet kérnek majd, hogy önszerveződő módon szólhassanak bele sorsuk alakításába. Egyes helyeken – pl. a magyar esetben – ennek jelei máris jól kivehetők. Hogy nemzeti-kulturális közösségként fogják-e magukat meghatározni – mint ez számos

balkáni ország politikájából (nyelvoktatás, többnyelvűség, néprajzi kutatások) kiolvasható – vagy politikai közösségként, mint például Magyarországon, az ma még nem világos. Pedig csak ilyen perspektívában lehet a megfelelő kormányzati politikákat kiválogatni, amelyekkel a cigány közösségeket beilleszteni akarják a régió társadalmaiba.

MEGJEGYZÉS

A XIV. World Congress of Comparative Education Societies (2010, Isztambul) keretében elhangzott előadás magyar változata. A tanulmány megalapozásához nyújtott segítségért köszönetet mondunk Azra Kacapor Nurkicnak és Lucia Balog Curejovának.

IRODALOM

- Bollag, B. (1994): Gypsy Studies on the Move. *The Chronicle of Higher Education*, 1994. aug. 3, 37–38.
- Costarelli, S (1993): *Children of Minorities. Gypsies*. UNICEF, Firenze
- Crowe, D. M. (1994): *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. St. Martin's Griffin, New York.
- Dezső, R. A. (2009): Minority nationality education: A true marker of democracy. Tarrósy I.–Milford S. eds) (2009): *Regime Change and Transitions across the Danubian Region*. Pécs: Publicon, pp. 103–126.
- European Roma Rights Center (2000). Roma Demographic Table. www.errc.org [2009. XI. 20]
- Fényes Cs. ed (1999): *Multicultural Education: Policy, Planning and Sharing*. Open Society Institute, Budapest.
- Forray R. K.–Szegál, B. (2000): A cigány gyermek az iskolában Közép- és Kelet-Európa országaiban, *Educatio* 9/2. 291–303.
- Forray R. K. (2009): Hátrányos helyzet – a cigányság az iskolában. *Educatio* 18/4. 436–45.
- Forray R. K.–Pálmáné Orsós A. (2010): Hátrányos helyzetű vagy kulturális kisebbség – cigány programok. *Educatio*, 1. 75–87.
- Gallová F.–Kriglerová, E (2006): *The impact of measures to improve the situation of Roma children in education*. Slovak Governance Institute, Bratislava.
- Gheorghe, N.–Mirga, A (2001): *The Roma in the Twenty-First Century: a Policy Paper*, *Eurozine*, www.eurozine.eu [2009. XI. 25]
- Helsinki Committee for Human Rights in Serbia (2004): *In Conflict With a State Ethnic Identity: National Minorities in Serbia*. Helsinki Committee, Beograd.
- Kozma T.–Rébay M. (szerk) (2006): *Felsőoktatási akkreditáció Közép-Európában*. Új Mandátum, Budapest.
- Kozma T.–Rébay M. (szerk) (2008): *A bolognai folyamat Közép-Európában*. Új Mandátum, Budapest.
- Krause, M. (2000): *The essential prerequisite between Roma and educational institutions*. www.romnews.com/s/perspectives1.htm [2009. XI. 25.]

- Liégeois, J.P. (1994): *Roma, Gypsies, Travellers*. Council of Europe, Strasbourg.
- Milivojevic, Z. (2008): *The decade and position of Roma in Serbia*. Helsinki Committee, Beograd.
- Njagulov, B. (2007): *Romák (cigányok) Bulgáriában, mint társadalmi és kisebbségi probléma*. www.balkancenter.hu [Leolvasva: 2010. I. 15.]
- Romanian Institute for Human Rights (1994): *The Legislative and Institutional Framework for the National Minorities of Romania*. Institute of Human Rights, Bucharest.
- The European Union (2000): *Schools, Language, and Interethnic Relations in Romania. State Policies toward Romani Communities in Candidate Countries to the EU*. The European Union, Brussels
- Szilágyi Imre (1996): A horvátországi romák helyzete. *Régió* 1996/3. 69–80.
- Szilágyi Imre (1996): Romák Szlovéniában. *Régió* 1996/2. 81–95.
- Tichý, B. (2009): Na réžiu AI ide cez 50 % rozpočtu. SME sk/c/33475
- The European Union (2007): *CARDS Programme for Albania: Needs Assessment Survey on Minority Groups in Korca, & Tirana Districts*. The European Union, Brussels.
- The World Bank (2005): *Roma and Egyptian in Albania. From Social Exclusion to Social Inclusion*. The World Bank, Washington D. C.
- Tomova, I. (1995): *The Gypsies in the Transition Period*. International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, Sofia.
- United Nations Development Program (2003): *Kosovo Factsheet on Unemployment*. UN Printing Office, New York.
- United Nations Fund for Children (2007): *Breaking The Cycle Of Exclusion – Roma Children In South East Europe*. UN Printing Office, New York.
- United States Agency for International Development (2004): *Early Warning System Kosovo Report #6*. : Government Printing Office, Washington D. C.